

سیر هنر کاشی سازی در ایران *

از دیر باز ایرانیان به هنر پختن گل و تزیین آن آشنائی داشته اند . ظروف سفالی ایران باعلائم و نقشه های گوناگون در هر عمری معرف روح اجتماعی و پیشرفت زمان خود بوده و گاه به روشن کردن وضع جغرافیایی و سیر دوره های تاریک ماقبل تاریخ و تاریخ ایران مدد می کند . (۱)

طرح های گوناگون و رنگارنگ خرد سفالهایی که ازل خرابه های باستانی کشور کهن ما نظیر تپه سیالک همدان بیرون آمده زبان گویایی برای تشریح روح هنر باستانی ایران و شاهد صادقی است که اجداد ما از شش هزار سال پیش با هنر دوستی و الفت داشته اند (۲) حفاریهای آثار باستانی کشور عزیز ما مبین این حقیقت است که نیاکان ما با هنر چنان پیوند داشته اند که جوهر و جفای زمانه و زیروهم روزگار هیچگاه نمی توانست در برابر تجلیات هنر ایران بیاید و آفتاب هنر ایران همیشه درخشان بوده است آنان عقیده داشتند که مشاهده اشیاء خوش نقش و نگار و دیدن ابنیه مجلل زیبا موجب تقویت بصر و آرامش اعصاب و روان می گردد و لذا در زیبا ساختن محیط خود کوشا و جدی بودند و بناهای آنها از این تمایل بهره سرشاری یافته بود .

ایرانیان در دوره های قبل از اسلام برای زیبایی و تزیین ابنیه با مصالح ساختمانی نقوش رنگارنگی روی بناها پدید می آوردند . بنا به آنچه که در افسانه ها می گویند ، دیوارهای شهر عظیم و پرشکوه طیسفون پایتخت ساسانیان باریزه سنگهای قیمتی به شکل

* در نظر بود که برای کاشی و کاشی سازی مشهد شرحی تهیه شود ولی بهتر آن دید که ابتدا در باره تاریخچه کاشی سازی ایران بحث کوتاهی بنماید و بررسی کاشی سازی مشهد را به وقت دیگری موکول کند .

101 - 85 P.P Iranica - Antiqua Cachets Protohistoriques » - 1
vol III Leiden Brill ' 1963

و ص ۱۰ تا ۲۷ ایران از آغاز تا اسلام گیرشمن ترجمه دکتر محمد معین
۲ - مجله هنر و مردم شماره ۴۸ و ۴۹ نگاهی به نقوش سفالی ایران « سیما کوبان »
ترجمه و تلخیص از کتاب سیلک پروفیسور گیرشمن .

موزائیک تزیین شده بود (۳). تزیینات منقوش روی دیوارهای دوره‌های قبل از اسلام را شاید بتوان معادل کاشیهای رنگارنگ دوره‌های بعد از اسلام بحساب آورد و هم اکنون نمونه‌هایی جالب از این لوحه‌های تزیینی دوران هخامنشی در موزه لور پاریس موجود است. (۴)

برای تزیین دیوارها و سطوح داخلی بناها از قرن ششم هجری به بعد صنعت کاشی‌سازی بحدی در اینه و ساختمانهای مذهبی و شخصی معمول گشت که نمی‌توان عمارت یا کاخی را بدون آن که کاشی‌های زیبا با رنگ آمیزی عالی و اشکال ممتاز دیوارهای آن را زینت بخشد و شکل ایرانی خاص به آن بدهد تصور آورده (۵). چون در بسیاری از کاشی‌ها تاریخ زمان ساخت آن مشخص شده است به آسانی می‌توان هنر کاشی‌کاری را در نقاط مختلف حکومت اسلامی مخصوصاً در ایران از ده سال به ده سال و حتی از سال تا سال دیگر دنبال کنیم (۶). کاشی‌کاری دوره اسلامی از زمان سلجوقیان رواج کامل پیدا کرد چه سلاطین سلجوقی قرن پنجم و ششم از حامیان بزرگ صنعت بودند و هنرمندان و صاحبان حرفه‌رادر در بارها و مقر حکومت خود در مرو و نیشابور و هرات و ری و اصفهان گرد آوردند. ری و نیشابور که از شهرهای آباد و معتبر دوره سلجوقی بود یکی از مراکز مهم صنعت سفال و کاشی گردید. پس از انهدام ری بدست مغولان در سال ۶۱۷ هجری (۱۲۲۲ میلادی) شهرکاشان کانون اصلی کاشی‌سازی ایران شد. شهرت کاشان در صنعت سفال و کاشی بقدری زیاد بود که کلمه کاشی از آن شهر گرفته شده است (۷). از شاهکارهای سفال سازی کاشان محراب مسجد میدان این شهر است که فعلاً در مجموعه اسلامی موزه برلین قرار دارد و در ۶۲۳ هجری آن را ساخته‌اند.

یکی از محرابهای بسیار نفیس که وسیله یکی از افراد خانواده سفال سازان کاشان ساخته شده و خوشبختانه به مناسبت قرار گرفتن در حرم حضرت امام رضا (ع) جایجا نشده و در جای اصلی خود باقی مانده است. محراب کاشی مینایی حرم حضرت رضا (ع) است که

17. « Persia ' Archaeology » Enyclopaedia Britanica Vol . 3

P . 548 ' 1961

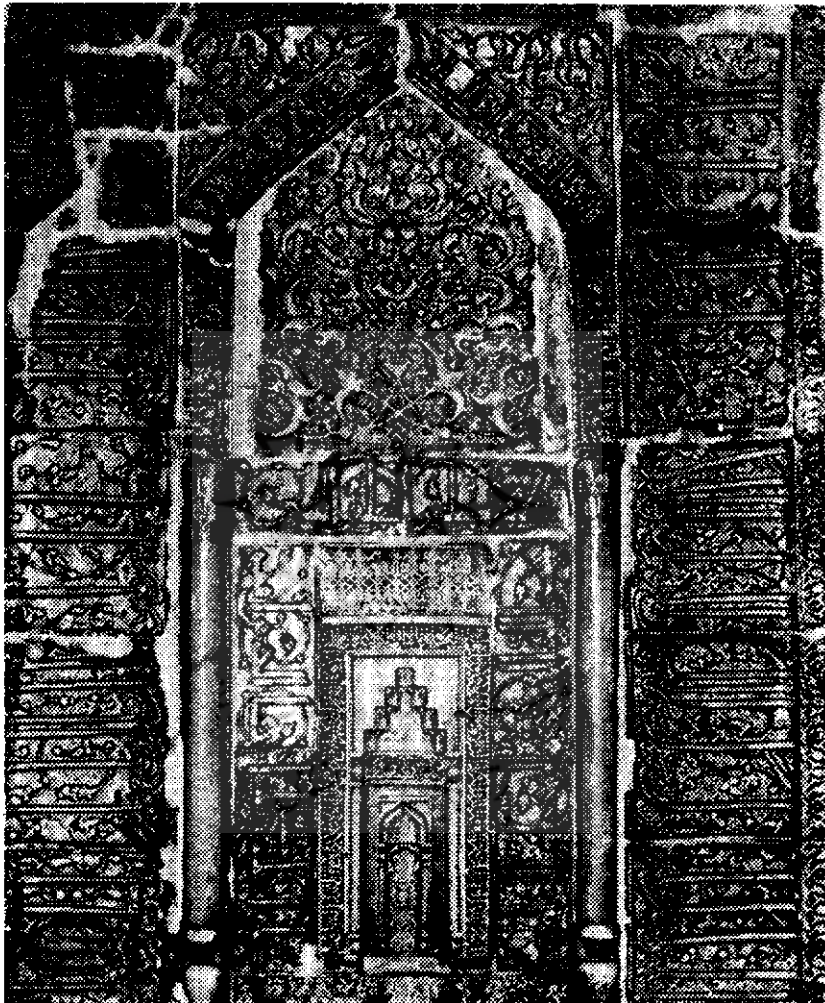
۴ - مقاله کاشی سازی از رادیو ایران

۵ - صنایع ایران بعد از اسلام - محمد علی خلیلی ص ۵۷

۶ - مجله راهنمای کتاب اردیبهشت ۴۵ « کاشی‌های زرفام کاشان »

۷ - شاهکارهای هنر ایران - یوپ ، اقتباس و نگارش دکتر خانلری ص ۸۰

در سال ۶۱۲ هجری وسیله محمد بن ابی طاهر کاشی ساخته شده است**
 طرح قطعات کاشی ساخت قرن هفتم عبارتست از تعداد زیادی از اشکال تزئینی به مقیاس کوچک
 و تصویر حیوانات و پرندگان که سطح کاشی را فرا گرفته و خطوط دور تصاویر درشت و

محراب - دوره سلجوقی

** برای اطلاع بیشتر در باره کار هنرمندان کاشی ساز کاشانی به ص ۳۳۸ و ص ۳۷۵
 کتاب عرایس الجواهر و نفایس الاطایب تألیف ابوالقاسم عبدالله کاشانی . به کوشش ایرج افشار
 نگاه کنید .

واضح کشیده شده است. در کاشی‌های این دوره غالباً رنگهای آبی فیروزه‌یی بکار رفته است. در قرن هفتم هجری در دوره مغول نیز هنر کاشی‌سازی مرتبه ارجمندی داشت و نمونه کاشیهای نفیسی که در عصر مغول ساخته شده در موزه متروپولیتن نیویورک، هرمیتاج لنین گراد و موزه ایران باستان تهران دیده می‌شود. کاشان، سلطانیه، نیشابور، سمرقند ساوه و مشهد از مراکز عمده سفال‌سازی دوره مغول هستند ولی کار استادان کاشان در عصر

کاشی هفت رنگ - صحن عتیق

مغول هم درخشندگی خاص داشت. در این دوره مانند عصر سلجوقیان کاشی لعاب‌دار برای تزئین ابنیه و عمارت و مساجد و مقابر بطور قابل ملاحظه‌یی بکار می‌رفت. بعضی از این کاشیها ستاره شکل و بعضی به شکل صلیب و برخی مستطیل شکل است و اثر صنایع چینی در کاشیهای قرن هفتم مشهود است. کاشیهای ستاره و صلیب شکلی که در سال ۶۶۵ هجری ساخته شده و از دامغان بدست آمده است با اشکال حیوانات و پرندگان و مناظر طبیعی مانند درخت و گیاه

تزیین گشته و با جلای طلایی و گاهی به رنگ آبی و فیروزه‌بی نقش مهمتری داشته و به منزلهٔ زمینهٔ کاشی بوده و رنگهای سفید و قرمز و طلایی روی آنها نقش می‌شده است. گفته شده است که قسمت مطلای طرح کاشیها با طلای مایع رنگ نشده بلکه ورقه بسیار نازک طلا با قیچی به قطعات کوچک بریده شده و در روی زمینه کاشی چسبانده می‌شد (۸).

در نیمهٔ دوم قرن هفتم هجری شهرت و محبوبیت و معروفیت کاشان بقدری بالا گرفت که از این شهر کاشی برای محراب سایر شهرها صادر می‌شد. محراب قم یکی از محرابهای معروفی است که در این شهر ساخته‌اند و اکنون در موزهٔ برلین نگهداری می‌شود. * از مشخصات خاص کاشی سازی زمان مغول رواج کاشی معرق (۹) یا کاشی نوع موزائیک در ساختمانهاست. این صنعت در زمان سلجوقیان عمل می‌شد و نمونهٔ آن در ابنیهٔ قونیه آسیای صغیر که در قرن هفتم هجری وسیلهٔ استادکاران ایرانی ساخته شده دیده می‌شود از نمونه‌های اولیهٔ این صنعت در دورهٔ مغول مقبرهٔ الجایتو (۷۱۰ هجری) در سلطانیه و ابنیهٔ نطنز و یزد و ورامین است در اصفهان از عصر مغول نمونه‌های عالی کاشی کاری معرق در مسجد جامع دیده می‌شود.

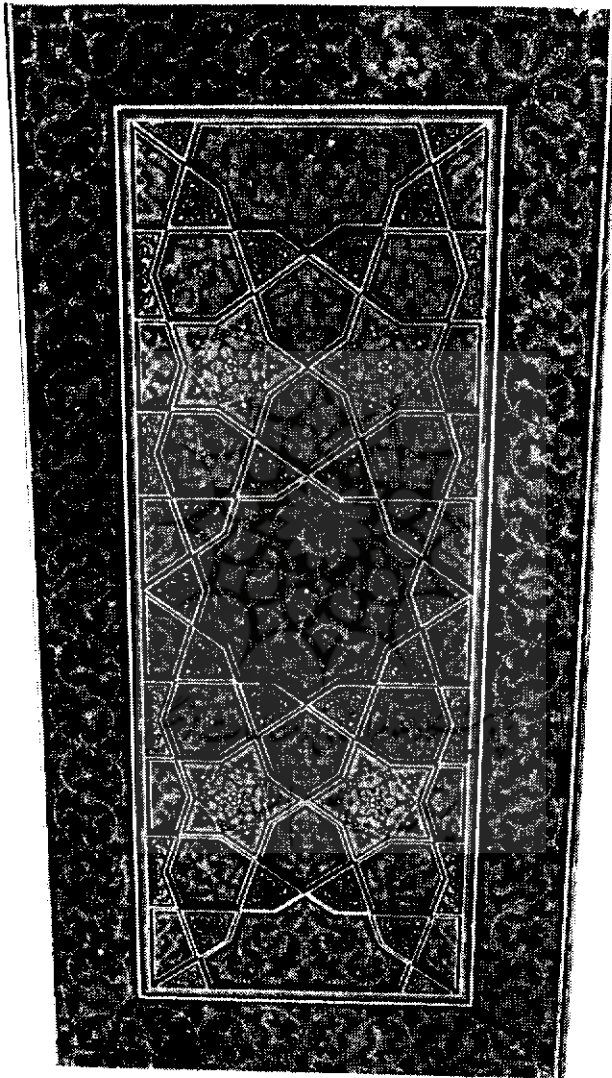
در دورهٔ جانشینان تیمور و قرن نهم هجری ایرانیان به ساختن کاشی معرق رونقی دادند و سطوح وسیعی از داخل و خارج دیوار مساجد و مقابر با این نوع کاشی کاری تزیین می‌شد که بعضی از آنها تا این زمان حفظ شده و باقی مانده است.

یکی از ابنیهٔ معروف قرن نهم هجری که کاشی کاری معرق نفیسی دارد مسجد کبود تبریز است که در زمان جهان‌شاه قره قویونلو (۸۷۲-۸۴۱ هـ) ساخته شده است. از آثار مهم و مشهور دورهٔ تیموری در مشهد مسجد با عظمت گوهرشاد است که بنا به امر گوهرشاد زوجهٔ شاهرخ تیموری در سال ۸۲۱ هجری بنا گردید. این مسجد علاوه بر این که یکی از شاهکارهای مسلم معماری اسلام است کاشی کاریهای نفیس دورهٔ تیموری بقدری سخاوتمندانه دیوارها، رواقها مناره‌ها و گنبد آن را با طرحها و رنگها و کتیبه‌های باشکوهی جلوه داده است که هر بینندهٔ هنر شناس رامسحور و فریفتهٔ خود می‌نماید. بررسی دقیق کاشی کاری این مسجد مبین خوبی

۸- راهنمای صنایع اسلامی - س. ریماند. ترجمه دکتر عبدالله فریاد ص ۱۹۴

۹- برای ساختن کاشی معرق قطعات کوچک و رنگارنگ کاشی را به شکلهای طرحهای مورد نظر بریده پهلوی هم می‌چینند و پشت آن‌ها را گچ یا سیمان می‌ریزند و بصورت قطعه‌ای واحد درمی‌آورند و سپس روی بنا نصب می‌نمایند. حسن کاشی معرق اینست که تمام رنگها در موقع حرارت دادن با اندازهٔ کافی حرارت دیده و نیکو پخته شده است و بهمین دلیل کاشی معرق ممتاز هیچگاه رنگ خود را از دست نمی‌دهد و بخوبی در مقابل گرما و سرما مقاومت می‌کند

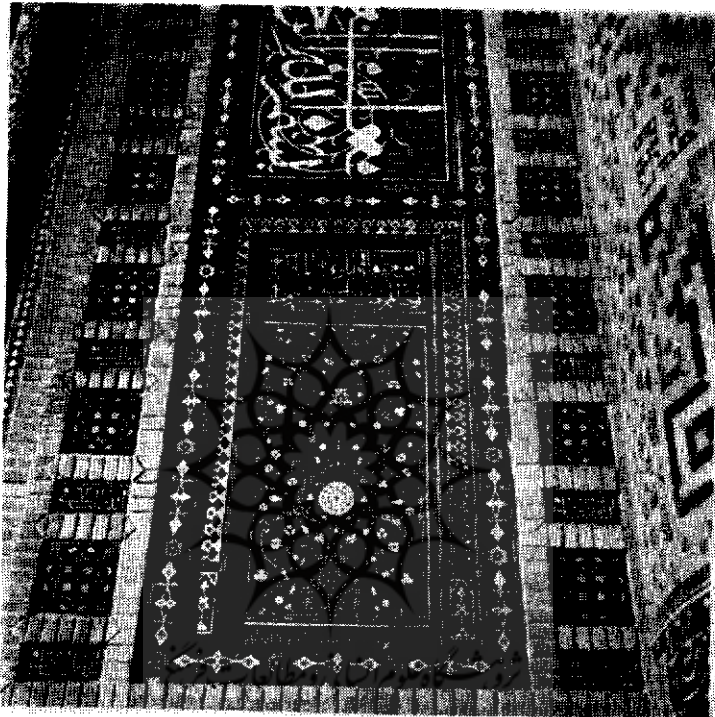
برای پی بردن به چگونگی و اسلوب کاشی کاری دوره تیموریان است. خوشبختانه این شاهد زنده هنر تیموری هنوز مقدار کثیری از کاشیهای زمان تیموریان را بدون کم و کاست حفظ

کاشی معرق - سردر شرقی صحن عتیق

کرده و کاشیهای گرانبهای آن که می توانست زینت بخش و تکمیل کننده مجموعه های اسلامی موزه های هنری دنیا باشد از یمن برکت همجواری با مرقد مطهر حضرت ثامن الائمه (ع)

در جایگاه اصلی خود تجلی دارد. گرچه در سیر زمان قسمتی از کاشیهای زمان تیموری از بین رفته است ولی چون در بسیاری از مواقع بخصوص در دوره صفویان سعی شده است که در تعمیرات بعدی از اسلوب اصلی تبعیت کنند کاشی کاری نفیس این مسجد در زمان حاضر روح کار هنرمندان دوره تیموری را بخوبی مشخص می نماید .

کاشی معرق مسجد گوهرشاد که تاریخ بنای مسجد را مشخص می کند.

در زمان صفویان بیش از هر دوره دیگر بعد از اسلام به نشر هنرهای زیبای ایران توجه شد . به قول آقای دکتر خانلری « شاه اسماعیل و شاه طهماسب و شاه عباس اول به درباری فرمانروایی می کردند که در آن هنرمندان در صف سفیران می نشستند و دورانی ایجاد کردند که هنر مورد حمایت شاهان بود و عالی ترین جلوه قدرت بشمار می رفت (۱۰) » به پیروی از روح هنری دوره صفویان صنعت سفال سازی و کاشی سازی پیشرفت محسوسی نمود و بحد اعلای ترقی و کمال رسید و کاشیهای ظریف و نفیس و عالی این دوره زینت بخش بناهای باشکوه اصفهان ، مشهد ، اردبیل و تبریز و مراکز متعدد دیگری گردید .

اصول کار کاشی سازی صفوی بادوره‌های ماقبل تفاوت زیادی نداشت ولی در دوره صفویه که به ساختن بناها و مساجد و کاخها و آباد کردن شهرها اهتمام فراوانی بکار می‌رفت بیش از هر دوره دیگر صنعت کاشی سازی در تزئین ساختمانها مورد استفاده قرار گرفت و کارگاههای کاشی سازی مهمی برای ساختن انواع کاشی در شهرهای اصفهان و یزد و هرات و سمرقند و مشهد دائر بود. در اثر پیشرفتی که در تمام جنبه‌های هنری نظیر نقاشی مینیاتور و خط و تهیه رنگ و شیوه‌های خاص لعاب دادن سفال پدید آمده بود کاشیهای معرق زمان صفویه با سبکهای جالب و ریزه کاریهای بدیعی ساخته می‌شد که نمونه‌های عالی و بسیار ارزنده آن در مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان و زیر طاق گنبد اللهوردیکخان، یکی از بیوتات حرم حضرت رضا (ع)، از شاهکارهای با ارج هنر کاشیکاری ایران بشمار می‌آید و موجب شگفت و تحسین هنرشناسان می‌گردد. طرح کاشیهای این دوره دارای اسلوب تزئین خاص صفوی است که در تصاویر کتب و مینیاتورها و قالیها و منسوجات آن عصر دیده می‌شود (۱۱) و نقشه‌های جالب قالیهای صفوی را در بهترین آثار کاشی کاری معرق این دوره می‌توان نیز مشاهده کرد. از جمله طرح کاشی سازی زیر گنبد مسجد شیخ لطف‌الله با نقشه قالی معروف اردبیل مشهور به نقشه شیخ صفی‌هماهنگی و برابری دارد (۱۲).

یک نوع دیگر از کاشی‌های دوره صفوی معروف به کاشی هفت رنگ بود باین ترتیب که روی جسم کاشی ساده نپخته نقشه و طرحی به رنگهای مختلف نقاشی نموده و روی آن را لعاب داده و سپس در کوره می‌پختند. کاشی مربع لعاب دار هفت رنگ و کاشی معرق در زمان صفوی غالباً در یک بنا، چنان که در مسجد شیخ صفی و صحن کهنه مشهد و مساجد اصفهان دیده می‌شود، در مجاورت هم بکار برده می‌شد.

بنا به قول شاردن که در قرن هفدهم میلادی در ایران سفر می‌کرد صنعت کار سفال سازی در عصر صفوی بقدری پیشرفته بود که ظروف لعابدار ایرانی از لحاظ جنس و صافی و شفافی با ظروف چینی می‌توانست برابری نماید (۱۳) و چون اصول کلی ساختن ظروف سفال لعابدار و کاشی سازی هفت رنگ چندان تفاوتی با هم نداشت با توجه به آثار و نمونه‌های موجود می‌توان به یقین پنداشت که کاشی سازان عصر صفوی در فن لعاب دادن و ترکیب رنگها با مهارت قابل ستایش و استادی خاص عمل می‌نمودند. کاشی سازی در زمان صفویان پای به سرحد کمال گذارده و دوره طلایی خود را سیر می‌کرد.

۱۱ - ایرانشهر جلد دوم ص ۱۸۲۶ - نشریه شماره ۲۲ کمیسیون ملی یونسکو در ایران

۱۲ - صنایع ایران بعد از اسلام خلیلی ص ۵۸

۱۳ - سیاحت نامه شاردن - ترجمه رضا عباس ج ۴ ص ۳۳۲

در کاشی‌های هفت‌رنگ اصفهان علاوه بر طرح‌های خاص دوره صفوی عکسها و تصاویری نیز دیده می‌شود. تصاویر کاشی‌ها گاه از تابلوهای نقاشی استادان فن مانند رضا عباسی تقلید شده است در روی بعضی از کاشی‌ها تصویر مردم آن روز اصفهان و مسافرینی را که از خارج به ایران می‌آمدند با لباسهای گوناگون نشان می‌توان مشاهده کرد. بسیاری از نمونه‌های عالی و خوب کاشی‌های هفت رنگ اصفهان که دیواری بناهای سلطنتی و پلهای آن عصر را پوشانده بوده است در موزه‌های خارجی نگهداری می‌شود ولی بهترین نمونه‌های آن را در کلیسای جلفای اصفهان می‌توان مشاهده کرد. انواع رنگهای فیروزه‌یی، سفید آبی، قهوه‌یی تند و زرد در کاشی‌های دوره صفوی بکار رفته‌است و در استعمال رنگها و تناسبشان با هم نهایت دقت و سلیقه را مصروف داشته‌اند.

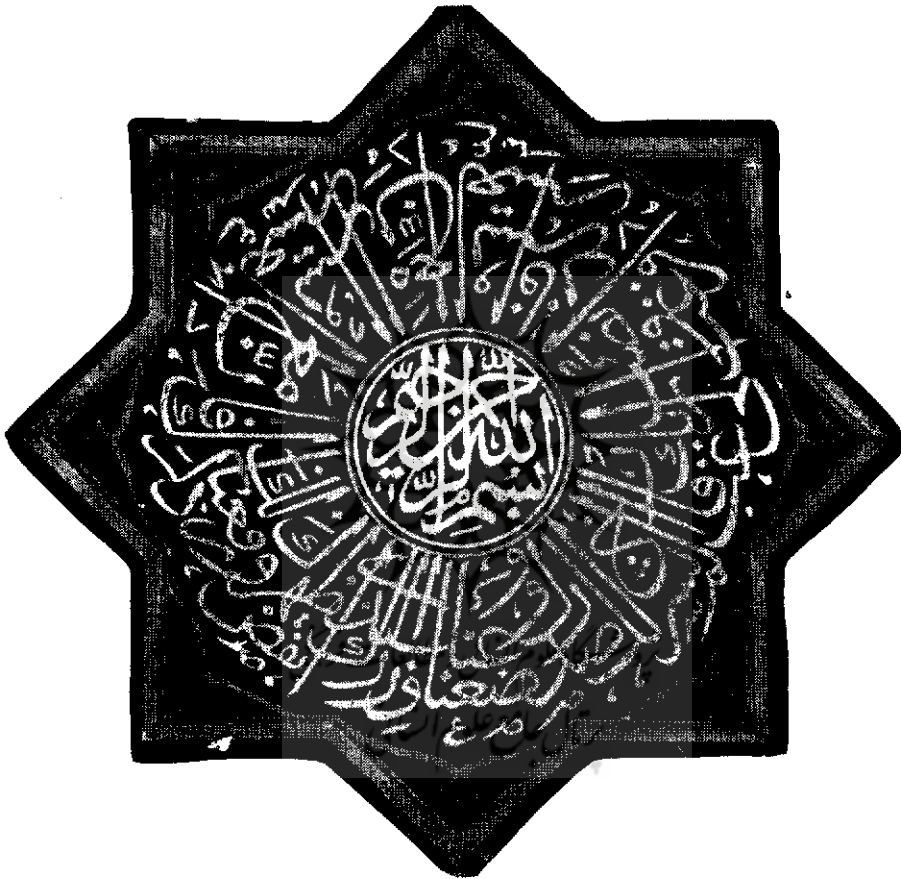
نوع دیگر کاشی عصر صفوی کاشی یکرنگ بود که صفحات کاشی فقط يك رنگ داشت این کاشی‌های یکرنگ بر رنگهای مختلف در بین کاشی‌های نوع دیگر ویا آجرهای روی بنا برای ایجاد نقشه‌های گوناگون بکار گذارده می‌شد. نمونه این کاشی‌های یکرنگ را در بیوتات حرم حضرت رضا (ع) می‌توان ملاحظه کرد.

در قرون ۱۱-۱۲ و ۱۳ هجری تا آخر دوره قاجاریه کاشی سازی و کاشی کاری به حیات خود ادامه داد. آثار عهد قاجاریه در مساجد تهران و صحن نو حرم رضا (ع) در مشهد و کاخهای سلطنتی تهران نظیر کاخ گلستان موجود است. قسمت عمده کاشی‌های عصر قاجاریه از کاشی‌های مربع لعاب‌دار (کاشی هفت رنگ) است که با رنگهای قرمز و زرد تند رنگ آمیزی شده و تصاویر سر بازان و افسران با لباسهای مخصوص و سلاحهای آن عهد و حیوانات مختلف می‌باشد.

بطور کلی حیات هنری ایران پس از صفویه رو به افول گذارد و کاشی کاری هم به تبعیت از آن سیر نزولی پیش گرفت و کاشی‌های زمان قاجاریه از لحاظ هنری به هیچوجه قابل مقایسه با کاشی‌های دوره صفویه نیستند. مشاهده و مقایسه کاشی‌های روی بنای صحن کهنه و صحن نو حرم حضرت رضا (ع) که اولی با کاشی‌های نفیس دوره صفوی تزیین شده و دومی دارای کاشی‌های دوره قاجاریه می‌باشد بخوبی می‌توانند مبین سیر نزولی هنر بطور اعم و هنر کاشی سازی بطور اخص از زمان صفویه به قاجاریه باشد.

کاشی‌های صحن کهنه غالباً با سلوب کاشی معرق با رنگهای نسبتاً تیره فیروزه‌ئی - آبی - قهوه‌ئی بطور متین و متناسب ساخته شده در حالی که بیشتر کاشی‌های صحن نو از نوع کاشی هفت رنگ با رنگهای زرد و قرمز و تند که تناسبی با آفتاب درخشان و آب و هوای خاص ایران ندارد، می‌باشد.

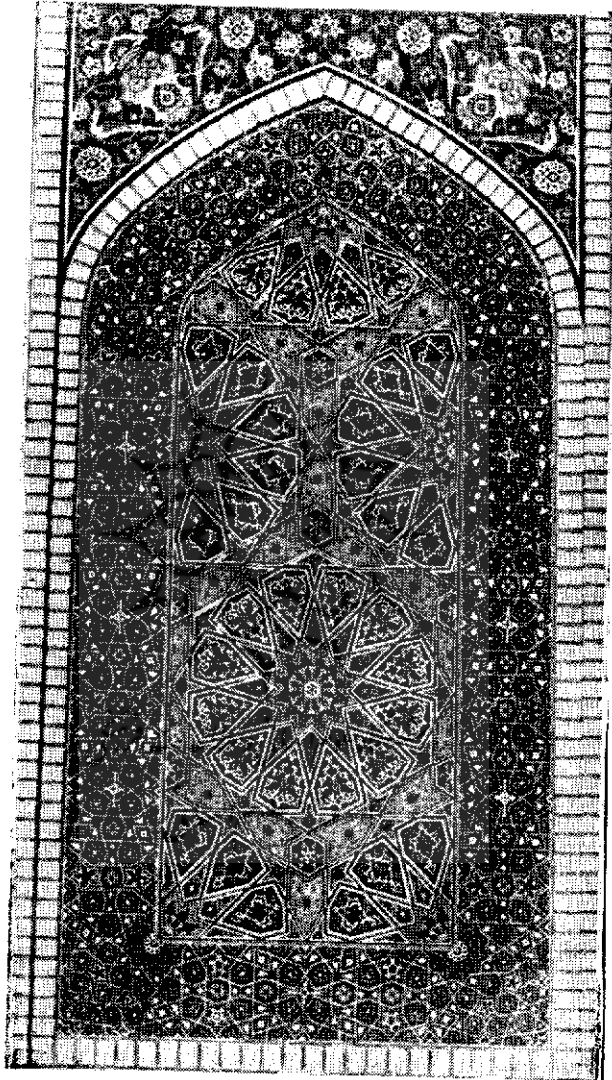
در اواخر دوره قاجاریه کارگاههای مشخصی برای ساختن کاشیهای معرق هفت رنگ نفیس و خوب وجود نداشت. در اکثر کارگاههای شهرهای بزرگ ایران کاشیهای نوع هفت رنگ به سبک نامطلوبی ساخته می شد که از لحاظ جنس و رنگ شباهتی با عصر صفوی نداشت و جنبه هنری آن بسیار ضعیف بود. مشاهده قطعات هفت رنگی که با طرح و نقشه

کاشی جدید - بست علیا

بسیار پست برای تعمیر بناهای عصر تیموری یا صفوی دو ابنیه مذهبی مشهد بکار رفته است شاهد خوبی بر این مدعا است زیرا در این دوره صنعت کاشی سازی بقدری عقب رفته بود که حتی توانایی نداشتند لاقل در تعمیر بناهای قدیمی از سبک و اسلوب اساسی کاشی سازی تبعیت نمایند.

در چهل ساله اخیر در زمان سلطنت سلسله پهلوی به نگهداری آثار باستانی و احیای هنرهای قدیمی از جمله کاشی سازی توجه خاص معطوف گشت . اداره باستان شناسی و بعضی از

کاشی جدید - بست سقلی

موقوفه‌های بزرگ مانند آستانه حضرت رضا (ع) و مسجد گوهرشاد برای احیای این هنر ملی سخت کوشیدند . کوششی بعمل آمد که در تهیه جنس و طرح و رنگ و لعاب کاشی

از اصول و روشهای قدیمی پیروی شود. در نتیجه فن کاشی سازی فروغ تازه‌یی یافت و دوره‌نویی را آغاز کرد. در این دوره نه تنها به نگهداری و مرمت کاشی کاریهای ابنیه و آثار قدیم که قبلاً از آن عاجز بودند توفیق یافتند بلکه بنادای جدیدی مانند گنبد کاخ مرمر موزه آستان قدس رضوی و مسجد بروجردی قم را با پیروی از اصول صحیح و دقیق هنر کاشی سازی عصر صفوی بطرز زیبا و باشکوهی کاشی کاری نمودند.

خوشبختانه اخیراً به منظور نمایش و معرفی نمونه‌یی از ذوق لطیف ایرانی به سایر مردم جهان کاشی های نفیس ایرانی جلوه بخش نمایشگاههای صنعتی و هنری ایران در اقصی نقاط دنیا نظیر نمایشگاه مونترال گشته است (۱۴). هنر کاشی سازی درسی ساله اخیر در مشهد در اثر اهتمامی که در کارگاههای کاشی سازی آستان قدس رضوی و مسجد گوهرشاد بعمل آمده است بقدری پیشرفت کرده که کاشیهای ساخته شده زمان حاضر این کارگاهها از نظر جنس و کیفیت و رنگ و نقشه و ظرافت تا اندازه‌ای همطراز بهترین کاشیهای دوره صفوی می باشد.

حال که سیر اجمالی هنر با ارزش کاشی سازی بطور کلی از نظر گذشت امیدوار است که در آینده بطور اخص بحثی در باره کاشی سازی مشهد بنماید.

عباس سعیدی

شعبه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی